

ETT OVÄSENDE I SOCKNEN

DRYCKENSKAP, GEMENSKAP OCH UTANFÖRSKAP I DET TIDIGMODERNA SVERIGE

EN JULOTTA 1781

Under julottan år 1781 utspelade sig en tumultartad episod i Synnerby kyrka i Västergötland. Exakt vad som hände vet vi inte, annat än att församlingens gamle klockare, Johan Ullström, var svårt berusad vid tillfället och därför inte klarade av att sköta sina plikter under en av årets viktigaste gudstjänster. Enligt församlingens kyrkoherde hade han uppträtt som ett "apespel" och förvänt hela gudstjänsten från ett firande av det nyfödda Jesusbarnet till en "fröjd och glädje för avgrundсандarna". Händelsen blev föremål för diskussion på nästkommande sockenstämma, där kyrkoherden försökte få klockaren avsatt till följd av hans fylleri. Men sockenborna, som klivit upp i den kyliga svinottan och rest till kyrkan för att fira Jesu födelse, tog klockaren i försvar och motsatte sig avsättningen. Man menade att Ullström, som ju tjänat socknen under så lång tid, lärt deras barn att läsa och gravsatt deras föräldrar, förtjänade en andra chans. Dessutom var Ullström fattig, och utan inkomsten som klockartjänsten gav skulle han ha svårt att klara sig. Av sockenstämmo-

protokollen från Synnerby framgår dock att detta var långt ifrån första gången Ullströms dryckenskap hade ställt till problem i församlingen, men kyrkoherden fick se sig besegrad och klockaren behöll sin tjänst.¹ I dag sitter alkoholisten oftast ensam på sin parkbänk. Men i det sena 1700-talets Sverige reagerade omgivningen uppenbarligen med solidaritet när någons dryckenskap gick så pass långt över gränsen att personen inte längre förmodade sköta sitt arbete. Klockare Ullström stängdes inte ute från den sociala gemenskapen, utan tilläts fortsätta vara en del av den. Var detta en isolerad händelse, eller berättar den något mer om hur man under tidigmodern tid föreställde sig gränserna för den sociala gemenskapen? Hur allvarligt såg man egentligen på det vi idag skulle kalla alkoholmissbruk? I det följande kommer jag att närma mig dessa frågeställningar utifrån en studie av sockenstämmo-protokoll, domkapitelshandlingar och visitationsprotokoll från Skara stift under 1600- och 1700-talet.

Inom kulturforskningen kring alkohol brukar man tala om torra respektive våta

dryckeskulturer. Det dryckesmönster som traditionellt har kännetecknat Sydeuropa räknas som en våt dryckeskultur, där alkoholhaltiga drycker intas regelbundet, men måttligt, som en självklar del av vardagslivet. En torr dryckeskultur däremot kan exemplifieras med den dryckeskultur som präglade Skandinavien under 1900-talet. I en sådan kultur dricks alkohol betydligt mer sällan, men i stället på ett sådant sätt att det leder till berusning. Att placera in den svenska tidigmoderna dryckeskulturen i något av dessa två fack är svårare, då den uppvisade drag av båda mönstren. Åtminstone sedan medeltiden och troligen långt tidigare, ingick alkoholhaltiga drycker i vardagskosterna för alla utom de allra fattigaste i samhället. Ölet var den självklara drycken och det dracks i stora volymer. Det vardagsöl man drack var dock svagt, med en alkoholhalt någonstans mellan 1,5 och 3 volymprocent. Festölet var starkare och bryggdes bara för speciella tillfällen.²

Starkare importerat öl, vin, spritdrycker och mjöd var förbehållet de högre samhällsklasserna. Vinet ingick ju som en nödvändig del i kyrkans viktigaste rit, nattvarden. Under medeltiden tog lekfolket endast del av brödet, medan vinet var förbehållet prästerskapet. För en liten sockenkyrka på den svenska landsbygden var det svårt och kostsamt att få tillgång till vin.³ Efter reformationen behövdes mer vin till kyrkorna än tidigare, eftersom även lekfolket nu skulle ta del av båda nattvards-elementen. Ännu på 1700-talet var inköp av vin sockenkyrkornas tyngsta löpande utgift, och en särskild del av tiondet, den så kallade vinsåden, var avsatt till detta. Brännvinet är känt i Sverige sedan andra halvan av 1400-talet. Denna typ av brännvin var dock bokstavligen talat bränt vin: man hettade upp det dyra importerade vinet för att få fram ett starkare destillat.⁴ Det äldre allmogesamhället präglades alltså av en ölkultur där man var van vid att

dricka stora volymer på daglig basis, men också vid festbetonat berusningsdrickande. Med tanke på att det starkare ölet bara fanns tillgängligt i samband med dessa särskilda tillfällen var berusningsdrickande till vardags inte möjligt för det stora flertalet, och alkoholens skadeverkningar i lokalsamhället begränsades av detta faktum. Så tycks det ha varit i Sverige fram till att tekniken att bränna brännvin av spannmål i stället för av vin spred sig i det bredare samhället under 1600-talet. Det var alltså egentligen först då som allvarlig alkoholism på en bredare front började drabba grupper utanför samhällseliten.

ALKOHOLEN OCH KYRKAN

Redan under medeltiden hade kyrkan sett på vidlyftigt drickande som en aspekt av dödssynden frosseri, vilken precis som andra synder krävde botgöring.⁵ Samtidigt ingick drickandet som en självklar del av religiöst firande. Vid skrinläggningens festen för den Heliga Katarina av Vadstena år 1489, ett tillfälle som skulle kunna kallas den senmedeltida svenska kyrkans största PR-event, betonade Vadstenabrodern Nils Ragnvaldsson det närmast mirakulösa i att de ditresta folkmassorna "ej syntes ha druckit så allmänt som man brukar göra på andra avlatsdagar".⁶ Även om Martin Luther själv hade ett relativt positivt förhållande till världsliga njutningar, kom reformationen ändå att innebära en skärpning av kyrkans syn på dryckenskap – inte minst i och med att tidigare "privata" synder nu i allt högre grad kom att bli offentliga angelägenheter. Under den ökända visitationsresa som ärkebiskop Abraham Angermannus genomförde i götalandsskånen år 1596 och 1597, hörde drinkarna till de syndare som skulle straffas med risslitning inför hela församlingen.⁷ Kyrkolagen, som utgavs och trädde i kraft år 1686, stadgade

att den som kom drucken till kyrkan skulle böta femtio daler silvermynt för överträdelser.⁸ Dessförinnan hade man försökt få bukt med dryckenskapen i samband med gudstjänstfirandet genom en rad stadgar och förordningar på stiftsnivå. Att den kyrkliga överheten hade ett kritiskt förhållningssätt till dryckenskap är i sammanhanget inte särskilt förvånande, och särskilt allvarligt såg man – åtminstone formellt – på dryckenskap i de egna leden. I kyrkoordningen från 1571 stadgades att de präster som ägnade sig åt dryckenskap skulle stängas av från prästämbetet och inte återinsättas förrän biskopen kunde bedöma att de fullständigt bättrat sig. Även kyrkolagen från 1686 framhöll att präster skulle hålla sig nyktra, och att de som ägnade sig åt alkoholförsäljning kunde mista sin tjänst.⁹

Även om kyrkan formellt såg strängt på att prästerskapet misskötte sitt ämbete genom dryckenskap, hade man i praktiken en betydligt mer förlåtande inställning. Kapellänen Bengt Nicolai i Istrum ställdes år 1657 inför konsistoriet för sitt upprepade "otidiga leverne" där han genom fylleri hade försummat sin ämbetsutövning. Bengt själv erkände utan omsvep och lovade bättring. Trots att Herr Bengt hade varnats vid ett flertal tillfällen visade konsistoriet överseende och lät honom behålla sin tjänst.¹⁰ Så länge det skedde inom måttfullhetens ramar såg inte heller kyrkoledningen något fel i att prästerskapet drack brännvin. År 1721 försökte biskop Jesper Svedberg medla mellan kyrkoherden i Örslösa och hans hustru, vilka levde i stor osämja, delvis på grund av kyrkoherdens drickande. När biskopen frågade prästhustrun om hon inte som andra husmödrar ansvarade för hushållets brännvin svarade hon att det fick mannen själv ha omhanda, för hon ville för egen del inte befatta sig med det. På detta svarade biskopen att "det kan väl intet vara så straf-

feligt att då och då efter måttlighet taga sig en sup brännvin?", men han tillstod att kyrkoherden i fråga brukade det för mycket och påminde paret om deras förpliktelser gentemot varandra att leva i god äktenskaplig sämja.¹¹

Under medeltiden hade kyrkorummet setts som en helig plats till följd av sin vigning, och om rummet på något sätt oskärades, exempelvis om någon brottslig handling hade ägt rum innanför murarna, behövdes en ny vigningsritual för att återställa rummets helighet. Detta avvisades av de lutherska reformatörerna, men även efter reformationen sågs kyrkorummet som ett rum avskilt från andra, och förseelser som ägde rum i kyrkan ansågs allvarligare än andra.¹² År 1657 bötfälldes en i protokollet namnlös bondkvinna av domkapitlet för att ha ställt till med ett "Scandalum" och kräkts under högmässan i Skara domkyrka.¹³ Att orsaken till uppkastningen inte var graviditet eller sjukdom antyds av det faktum att hon dömdes – om det fanns orsaker som personen i fråga inte kunde råda över sågs det som förmildrande. När någon kastade upp och på detta sätt vanhelgade kyrkorummet utreddes orsaken till händelsen. Så gjorde man till exempel i Bergs socken år 1697 när soldaten Joen Håkansson kräkts på läktaren under en gudstjänst. Här kunde vittnen intyga att Joen enbart druckit ett halvt stop svagdricka innan kyrkobesöket, och att uppkastningen berodde på en huvudskada.¹⁴ Likadant resonerade man i Ransbergs socken år 1766, där drängen Bengt Leijon förklarade sin kräkning under predikan med att han, eftersom han var ovan, hade blivit illamående av den tobak han fått av sin bror i syfte att lindra sin tandvärk.¹⁵

När en incident uppstod till följd av berusningsdrickande var det inte bara den druckne själv som ansågs skyldig. Straffsatser för den "som bjöd" var i regel lika

höga och ibland högre än för den ”som vidtog” i många av de stiftsstadgar som utfärdades under 1600-talet.¹⁶ Så tycks också delvis ha varit i praxis i Skarastiftet. År 1675 hade en ung dräng vid namn Anders Nilsson ställt till med ett uppträde på läktaren i samband med en gudstjänst i Björsäters kyrka. Exakt vad Anders hade gjort framgår inte, men det tycks ha ansetts synnerligen förargelseväckande då Anders dömdes att böta en hel riksdaler, vilket motsvarar nära 16 000 kr i dagens penningvärde. Men även ytterligare två män blev bötfällda, trots att de inte varit inblandade i själva incidenten i kyrkan: Sven Sperling, som hade druckit tillsammans med Anders innan kyrkobesöket, och Olof Götarsson, som sålt brännvinet till dem. Sven och Olof slapp dock undan med mildare böter om 24 öre kopparmynt, vilket motsvarar ungefär 2 000 kr i dagens penningvärde.¹⁷

Men det var inte bara det kyrkliga rummet som omfattades av en helgd som behövde respekteras, utan i minst lika hög grad tidpunkten. Söndagens helgd omfattades av både kyrklig och världslig lagstiftning. I stadgan om eder och sabbatsbrott från 1665 inskräptes att ingen ”må lov hava att anställa något gästabud om aftonen för någon tillstundande sön- eller festedag”, med böter om 40 mark för den som hållit gästabudet och fem daler för den som deltagit, och därefter missat gudstjänsten. Gästabud på söndagen efter gudstjänstens slut skulle helst undvikas helt, men då seden att hålla bröllop på söndagarna var etablerad, inskräptes att dessa skulle gå lugnt till. Alla krogar behövde stänga senast klockan sju på kvällen före en helgdag, och tilläts inte öppna igen förrän efter gudstjänstens slut på den aktuella helgdagen. Den som under pågående gudstjänst understod sig ”till att fylla, antingen på källare och krogar, eller hemma i husen” kunde straffas med dryga böter, kropps-

straff, fängelse eller straffarbete.¹⁸ Allvaret i oseden att bedriva dryckenskap på söndagar och andra helgdagar återkommer mycket ofta i protokollen. I Hjälstads socken inskräptes exempelvis på sockenstämman år 1746 att den som på Herrens Sabbat förövade ”svalg och dryckenskap” skulle sättas i stocken en eller två söndagar, beroende på överträdelsens grovhet.¹⁹ Liknande formuleringar, där man på olika sätt inskräpper den stränga lagstiftningen mot sabbatsbrott, förekommer i samtliga av de undersökta socknarna.

DRICKANDETS ARENOR

I tidigare forskning som i huvudsak har utgått ifrån tyskt och engelskt material, har man betonat att den socialisering som omgav drickandet i den tidigmoderna kulturen framför allt ägde rum i enkönade miljöer. Krogarna var i första hand männens domäner, och kvinnors sociala drickande i hemmiljö hade ofta en koppling till livscykelhändelser som förberedelser inför giftermål och kyrktagningar.²⁰ Det var dock inte alltid så att kvinnors drickande skedde i dessa enkönade miljöer. År 1699 klagades det på sockenstämman i Berg att ”en hop drängar och pigor skjuta tillsammans spannmål, låta mälta och brygga, [och] komma tillsammans till dryck och hålla lättfärdige lekstugor, var vid mycket otuktigt väsen yppas”. Detta såg sockenmännen allvarligt på. De som i fortsättningen anordnade eller deltog i dessa sammankomster skulle förutom att tvingas böta till kyrkan också anmälas till världslig rätt. I det här fallet – som så ofta när unga män och kvinnor umgicks – låg troligen den stora oron i att berusningen riskerade att leda till sexuella snedsteg, snarare än drickandet i sig självt. Men oavsett de etablerade husböndernas inställning, visar exemplet att unga män och kvinnor faktiskt kunde dricka tillsammans i tidigmodern

allmogemiljö.²¹ I Bergs socken verkar man också ha fått ordning på problemet. Under 1700-talet svarade sockenmännen vid flera tillfällen nej på frågan om några vak- eller lekstugor förekom i församlingen. Man tycks till och med ha fått stopp på drängarnas drickande även när några pigor inte var inblandade. Detta oskick hade man 1760 inte upplevt på arton år i socknen.²² Ungdomens vak- och lekstugor kritiserades i de flesta av de undersökta församlingarna, även om det inte alltid explicit omnämndes att alkohol förekom vid sammankomsterna. Att det i regel gjorde det antyds av argumentationen vid sockenstämman i Blidsberg år 1777. Lekstugorna skulle under inga omständigheter få hållas på kvällarna innan söndagar och helgdagar, och även på vardagar skulle de avslutas tidigt, så att deltagarna "ej bliva på den följande morgon och dag för sina föräldrar och husbönder onyttige och oduglige till deras tjänsts och sysslors förrättande".²³ Lek- och vakstugor var en viktig del av unga människors sociala liv, och de fyllde en betydelsefull funktion för att unga män och kvinnor skulle kunna träffas, fatta tycke för varandra och, om allt gick rätt till, så småningom gifta sig och bilda hushåll.²⁴

Livshändelser som kyrktagningar, bröllop och kanske särskilt begravingar var också självklara tillfällen för festligheter och drickande även för den etablerade äldre generationen. Att dricka i samband med likvakor och begravingar var en mycket gammal och väletablerad tradition som motarbetades av det lutherska prästerskapet. På sockenstämman i Varola socken under 1600-talet förbjöd man inte likvakorna i sig, men däremot utfärdade man böter för de "som komma druckna till kyrkan med sina döda".²⁵ År 1738 klandrade man två män i Ullervad, Olof i Hästhagen och Filip i Klockaretorpet, för att de varit så berusade att de inte hade kunnat vara med på gudstjänsten när hustrun till

Gustav i Noltorp skulle begravas. De båda männen, som burit kistan i likprocessionen, förklarade sig "intet druckit eller supit för mycket". Däremot hade den stränga kylan och ansträngningen gjort dem "huvudsvaga", och de sade sig djupt ångra att de inte kunnat vara med på begravingen. De båda männen uppgavs i övrigt ha haft ett gott rykte, och undslapp därför några vidare konsekvenser om de gav varsin daler till kyrkan.²⁶ Betydligt mer dramatiskt gick det till vid en begraving i Undenäs kyrka år 1768. Då hade Samuel i Gatabolet varit så berusad att han ramlat in i likbären, vilket fått kistan att drämma i marken och gå sönder. Samuel erkände och bad om förlåtelse för sitt agerande, och eftersom det var flera i församlingen som "bådo om skonsmål för honom", tycks han ha kommit undan utan några påföljder.²⁷

Förutom det drickande som skedde i hemmen och på logar och lador, fanns förstås också mer regelrätta krogar. I Björsäters socken låg ett gästgiveri som under hela 1700-talet dyker upp i sockenstämmo-protokollen som en arena för konflikter. Det nämns första gången i samband med en prostvisitation år 1723, där prostens kommenterade det "syndiga förhållande, som på gästgivargården med dryckenskap och slagsmål alltid förövas". Det beslutades att de som i fortsättningen var inblandade i sådana situationer skulle anmälas till kronobetjänterna för åtal.²⁸ Taktiken att åtala de misskötsamma gästerna gav dock inte avsedd effekt. På biskopsvisitationen år 1754 framkom samma kritik, och nu stipulerades att de som förde ett oskickligt leverne på gästgiveriet skulle sättas i stocken.²⁹ Tydligt var det inte bara gästgiveriets besökare som låg bakom stöket, utan även krögaren själv och hans hustru. Gästgivaren Ambjörn Svensson tilltalades på sockenstämman första gången år 1769, för sin "otidiga och okristerliga samman-

levnad, med eder, svordom m.m.” Gästgi-
varparet dyker sedan upp regelbundet i
sockenstämmoprotokollen fram till och
med 1776 med ständiga klagomål över
både deras äktenskapliga osämja och att
de idkade förbjuden ölförsäljning på
helgdagar, och gästgivare Svensson böt-
fölldes åtminstone en gång under denna
tidsperiod.³⁰ Att krogen i fråga var just ett
gästgiveri gjorde situationen i Björsäter
mer komplicerad. Gästgiverierna var en
del av den formella infrastrukturen för
skjutsväsendet, och kunde därmed inte
lika enkelt stängas ned som andra krogar
– tvärtom var det lagstadgat att gästgive-
rier med utskänkning och logi skulle finnas
i varje härad.³¹

BRÄNNVINSFÖRBUDEN

Från och med slutet av 1600-talet och
framåt såg också den världsliga överheten
med allt större oro på brännvinsdrickan-
dets utbredning. År 1733 kriminaliserades
all offentlig berusning för första gången.³²
Det speciella med den nya lagstiftningen
var att det nu var berusningen *i sig* som blev
straffbar, inte de handlingar som den beru-
sade personen utförde under rusets påver-
kan. Även produktionen av rusdrycker var
föremål för ett stort antal regleringar under
tidigmodern tid. Det första förbudet mot
husbehovsbränning infördes 1718, men
blev kortlivat. Under det följande århund-
radet kom flera mer eller mindre långtgå-
ende regleringar och förbud att införas. De
mest restriktiva förordningarna, där all
brännvinstillverkning var förbjuden, gällde
mellan 1756 och 1760, och mellan 1772
och 1776.³³ Parallellt med denna kritiska
inställning från överhetens sida, så kom
staten att genom sina regleringar av bränn-
vinets produktion och konsumtion också
att hitta en god inkomstkälla via såväl skat-
ter och avgifter som genom tillverknings-
monopol. Kronobrännerierna grundades

under Gustav III år 1775, men de flesta var
bara verksamma fram till och med 1787.³⁴
I flera av de undersökta socknarna välkom-
nade församlingsborna – åtminstone inför
prästerskapet – de olika brännvinsförbu-
den. Det uppgav man i Bergs socken i
samband med biskopsvisitationen 1758
och sockenstämman 1759.³⁵ I Blidsberg
hade kyrkoherden år 1778 kallat till en
extraordinarie stämma med anledning av
förbudet mot lönnbränning. Vid denna
beslutade sockenmännen att den som bröt
mot förbudet och därmed satte försam-
lingen i vanrykte, skulle förklaras såsom
”ovärdig all medborgerlig gemenskap” och
förvägras ”komma i sina grannars sam-
kväm” tills han pliktat för brottet och dess-
utom offentligt bett om ursäkt inför för-
samlingen vid allmän sockenstämma.³⁶

Vid biskopsvisitationen i Ransberg år
1757 konstaterade biskop Halenius med
”fägnad”, hur ”församlingen prisade Gud
och Höga Överheten [över] att brännvin
blivit avskaffat, vilket missbruk förorsakat
många andra bedrövliga oegentligheter”.
Fyra år senare gällde inte längre bränn-
vinsförbudet, men då fattade sockenstäm-
man i Ransberg ett lokalt beslut för att
begränsa fylleriet. Då brännvinsdrickandet
”stigit i den höga grad, att många dricka
sig fulla därav” [...] så beslutade socken-
männen enhälligt att den som köpte eller
sålde brännvin skulle plikta fem daler sil-
vermynt, men eftersom det inte längre var
formellt brottsligt, skulle ingen lagföring
ske. Till och med den som underlät att rap-
portera när någon annan köpte eller sålde
brännvin skulle bötfällas med en daler.³⁷
Hur genuint detta prisande av överhetens
förordningar var kan förstas ifrågasättas,
då det skulle ha krävt åtskilligt mod – eller
dumdristighet – av bönderna för att uttrycka
någon annan åsikt inför en visiterande
biskop. Men med tanke på att samma åsik-
ter, om än i mindre översvallande ordalag,
uttrycktes även på sockenstämmorna, är

det förstås fullt möjligt att merparten av sockenmännen verkligen såg förbuden som något positivt.

I Sjogerstads socken hade man i maj år 1776 ställt sig helt och fast bakom förbudet mot husbehovsbränning och tackat konungen för hans ”landsfäderliga omtanke och försorg för sina undersåtars och landets bästa”. Men att detta inte innebar att man planerade att överge brännvinet framkom med tydlighet på nästföljande sockenstämma i september samma år, där man diskuterade vilka kvantiteter man skulle beställa från det nyöppnade kronobränneriet i Mariestad. Trettio till fyrtio kannor per månad föreslogs först (vilket motsvarar 78–104 liter i dagens mått), men efter övervägandet att behovet av brännvin inte var lika stort året om landade man i att denna ”lilla församling” som bestod ”av ganska fattigt folk” skulle låta beställa efter behov i stället för en fast kvantitet per månad.³⁸

PROBLEMDRICKARE

Hur behandlade man då de personer i socknarna som ansågs vara problemdrickare? Flera fall rörande individer som idag antagligen skulle benämnas som alkoholister lyftes på sockenstämmorna och i samband med prost- och biskopsvisitationer. Vid biskopsvisitationen i Blidsberg år 1749 avhandlades frågan om en icke namngiven sockenbo som var ”benägen till fylleri och svordom”. I protokollet nämns att mannen arbetade med att slå döda hästar, vilket innebär att han bör ha varit flagare. En flagare eller flåare var en person som ansvarade för att slå och tillvarata skinnet från avlivade hästar och självdöda djur, vilket ansågs vara en nödvändig men mycket stigmatiserande arbetsuppgift. Tidigare, under 1600-talet, hade den varit förknippad med så mycket skam att den legat på bödeln eller racka-

ren.³⁹ Flagaren i fråga ställde med sitt drickande till med ”mycken förargelse” i socknen, och man hade här kunnat tänka sig att en person med så låg social status skulle ha straffats hårt för sina överträdelser. Men så var inte fallet. I stället bestämde man att ingen i socknen skulle sälja brännvin till flagaren. Bönderna skulle själva hålla uppsikt över att förbudet efterlevdes, och den som trots allt bröt mot bestämmelsen skulle tvingas böta en daler silvermynt.⁴⁰ En liknande lösning använde man sig av några år tidigare i Odensåkers socken. År 1736 diskuterade man hur man skulle gå till väga med Bengt Perssons hustru i Nolgården, som var så begiven på dryckenskap att hon försummade att gå i kyrkan och försökte sälja allt hon ägde för att få tag på öl och brännvin. Även här beslutade man att den som i fortsättningen sålde starka drycker till hustrun i Nolgården skulle erlägga böter, och dessutom ge tillbaka vad han eller hon hade tagit emot i betalning. Något om att kvinnan själv skulle ha straffats för sitt beteende nämns inte.⁴¹

Samma typ av lösning användes även i Varola och Sjogerstads socknar senare under århundradet. På värstämman år 1778 angavs Lars Larsson i Axtorp ”nästan dagligen vara överlastad med brännvin och starka drycker”, och hans leverne hade lett till osämja i hushållet. Precis som i de tidigare fallen skulle den som försåg Lars med brännvin bötfällas, men även Lars själv skulle åtalas om han inte i fortsättningen avstod från sin last.⁴² Även i Sjogerstads socken använde man en lösning där skulden och ansvaret fördelades både på drinkaren själv och på den lokala gemenskapen. En militär trumpetare vid namn Eric Vettergren tilltalades i sin frånvaro både år 1769 och 1770 för fylleri och det ogudaktiga leverne som fördes i hans hushåll med ”eder, svordom, trätör och oenighet med sin hustru”. Trumpetare

Vettergren hade redan tidigare vid flera tillfällen blivit varnad av kyrkoherden, men nu skulle han straffas med tjugo daler silvermynts vite om han fortsatte med sitt beteende. Även den som sålde brännvin till trumpetaren skulle straffas, dock med ett betydligt lägre belopp. Vettergrens dryckenskap togs upp igen på följande års sockenstämma i april, men trots att han uppenbarligen inte hade ändrat sitt leverne visar protokollet att sockenmännen ändå drog sig för att verkställa straffet. Efter överläggning kom man fram till att man skulle ge honom ytterligare en ”prövotid” till söndagen efter påsk.⁴³

Som vi har sett hade sockenborna i regel en förlåtande inställning till de personer inom den egna gemenskapen som drack vidlyftigt. Empatin utsträckte sig dock inte till vilka beteenden som helst. Någon som under berusningen uppträdde hotfullt och våldsamt, eller som inte uppvisade någon ånger över sitt beteende, verkade inte ha haft samma förståelse att hämta. Drängen Maurits Jonsson i Björsätters socken var en sådan person. År 1754 framkallades han på sockenstämman för sitt ”förargerlige leverne medelst fylleri och slagsmål”. Han hade sedan tidigare blivit varnad av kyrkoherden, men hade svarat uppstudsigt, och inför sockenstämman vägrat att be om ursäkt för sitt beteende. Sockenmännen dömdes honom till stockstraff, med en förhoppning om att detta skulle få honom att veta hut. Att denna förhoppning var förgäves visar följande års sockenstämmo-protokoll. Maurits framkallades då igen, och det visade sig att när straffet väl skulle verkställas hade han bara gjort ett ”begabberi” av stocksittandet. Han hade på något sätt lyckats ta sig ut ur stocken, och ”gått in och ut ur stocken som han själv behagat”. På sockenstämman försökte kyrkoherden än en gång ”ganska ömsint och bevekande” tala honom till rätta och få honom att sluta med sitt syndiga uppfö-

rande, men Maurits svarade fräckt att det bara var avundsjuka som låg bakom allt skvaller om honom. Då verkar kyrkoherden ha tappat tålmodet och listat inför församlingen alla de ogärningar som drängen gjort sig skyldig till sedan stockstraffet utdömts ett halvår tidigare. Det tycks onekligen som att Maurits verkligen var ett plågoris i socknen. Han hade försökt bryta sig in i klockarens bostad i syfte att misshandla honom, och han hade till och med överfallit kronorättaren med hugg och slag. Den färskaste försyndelsen bestod i att han spenderat lördagsnatten rumlande i en förbjuden vakstuga i länsmansgården i en närliggande socken. Sockenmännen beslutade då att de skulle söka hjälp hos landshövdingen för att utröna om ”man icke kunde bliva utav med en sådan ostyrig människa, som sig icke säga och rätta vill, utan den ena gången efter den andra oroar församlingen”.⁴⁴ Vad som blev av Maurits efter detta framgår inte av sockenstämmo-protokollen. Troligen blev han förvisad från socknen, eller dömdes av det världsliga rättsväsendet för någon av sina många förseelser. Maurits var ingen beskedlig drinkare som utövade sin last i harmlös enskildhet – snarare tycks han ha välkomnat den uppmärksamhet och ryktbarhet han rönt. Han var dessutom våldsam, och tycks särskilt ha riktat sin fräckhet och våldsamhet mot representanter för kyrkan och ordningsmakten. Han utmanade alltså gemenskapen på alla upptänkliga sätt, och med en sådan person kunde sockenmännen inte längre ha överseende.

I andra fall var det mer tidpunkten och platsen för berusningen som tycks ha varit avgörande för om en drinkare skulle drabbas av påföljder eller inte. År 1762 angavs inför sockenstämman i Ullervad hustrun Ingerd Svendsdotter i Påvelsgården för att hon hade varit berusad i kyrkan i samband med sin kyrktågning. Hon var själv inte

närvarande vid stämman, och sockenmännen beslöt därför att hänvisa fallet till kronolänsmannen. Några år senare dyker Ingerd upp igen i protokollen med anledning av att hon skulle ha varit drucken på pingstaffonen några dagar tidigare. Inte heller denna gång var hon närvarande, men sockenmännen tycks vid detta tillfälle ha låtit saken bero. Ingenting nämns i protokollen om att Ingerd skulle ha betett sig aggressivt eller utmanande i samband med sitt drickande. Snarare tycks det här handla om att hon överträtt reglerna för ett korrekt religionsutövande genom att vanhelga kyrkorummet och pingstens helgd.⁴⁵

DRICKANDETS INNANFÖRSKAP OCH UTANFÖRSKAP

På den tidigmoderna svenska landsbygden drack de flesta människor alkohol regelbundet – män som kvinnor, husbönder som pigor. Det sociala drickandet kunde äga rum i hemmen, på logar och ängar, och på krogar och gästgiverier. Ibland ägde det till och med rum på kyrkbacken i samband med gudstjänsten. Det fanns under året många tillfällen att fira. Historikern Annika Sandén har räknat ut att det i småländska Långaryds socken år 1690 förekom åtminstone 85 dagar då viktiga och allmänt firade livshändelser som bröllop, dop, kyrktagningar och begravningar ägde rum. Till detta tillkom de kyrkliga helgdagarna och årstidsfesterna. Även om alla invånare knappast deltog eller drack vid samtliga dessa begivenheter ger det ändå en bild av hur många tillfällen till festbetonat drickande som stod till buds i en tidigmodern landsbygdssocken.⁴⁶ Här kan vi också dra oss till minnes att man i Sjögerstad, som enligt sockenmännens egen utsaga var en liten och fattig socken, föreslog att man skulle köpa in upp till 104 liter kronobrännvin per månad.

Alkoholens roll i upprätthållandet av gemenskap var fundamental i det tidigmoderna samhället. Genom att dricka tillsammans med någon erkände man den andres heder, och markerade genom akten gemenskap och harmoni. Man förväntades inte dricka tillsammans med någon som man ansåg ohederlig, eller med någon man var inblandad i en konflikt med. Ibland användes till och med uppgifter om att två personer druckit tillsammans som rättsliga bevis på att inga osämjor, och därmed motiv, förelegat mellan dem.⁴⁷ Men etanolens gränsöverskridande fysiska effekter var samtidigt ett hot mot den tydligt avgränsa(n)de gemenskapen. I Varola socken kom detta tydligt till uttryck i ett sockenstämmobeslut från början av 1600-talet: den som tog in en "landslöpare" – alltså en lösdrivare eller luffare – i sitt hem och drack tillsammans med honom, skulle böta en daler till kyrkan.⁴⁸ Den som inte hörde till gemenskapen skulle heller inte räkna med att ta sig in i den genom alkoholens förmåga att luckra upp sociala gränser. Samtidigt som alkoholen hade förmågan att stärka gemenskaper, riskerade den också att bryta ned dem. Inte minst gällde detta på hushållsplanet. En husbonde som ständigt var berusad kunde inte längre på rätt sätt utöva den faderliga auktoritet över sin hustru, sina barn och sitt tjänstefolk som han förväntades göra. Likaledes kunde en hustrus vidlyftiga drickande tolkas som en ovilja att underordna sig.

Samtidigt som alkoholen hade en självklar plats i livet i en tidigmodern landsbygdssocken var man långt ifrån omedveten om dess skadeverkningar. Åtminstone i det offentliga rum som sockenstämman utgjorde ställde man sig bakom de olika förbud och restriktioner som statsmakten utfärdade och när någon i socknen drack för mycket så uppmärksammades det. Vem drinkaren var och vilken plats han

eller hon hade i lokalsamhället spelade en viss roll för hur omgivningen reagerade på drickandet. Men minst lika viktig som drinkarens sociala position var hur han eller hon agerade i samband med berusningen. Den som i samband med ruset var utåtagerande, hotfull och öppet utmanade de samhällseliga normerna och hierarkierna mötte betydligt mindre förståelse från omgivningen än den som drack sig berusad i stillhet. Trots detta visar undersökningen att man i praktiken hade stort överseende med personer som vi i dag skulle betrakta som alkoholister, och att en indi-

vids missbruksproblematik var en gemensam angelägenhet som ofta fordrade kollektiva lösningar. Den som drack på ett sätt som omgivningen upplevde som problematiskt stöttes inte ut ur gemenskapen. Gemensamt för merparten av studiens alla tillfällen när individer med ett problematiskt dryckesmönster diskuterades på sockenstämman är också att de i regel själva inte var närvarande. Då som nu tycks det ha varit lättare för vänner, grannar och släktingar att prata ihop sig utan den berörda personen närvarande, än att direkt konfrontera honom eller henne.

FOTNOTER

- 1 GLA, Synnerby: KI:1, Sockenstämma 1782-06-06.
- 2 A. Lynn Martin (2009), *Alcohol, Violence, and Disorder in Traditional Europe* (Penn State University Press), 1–3. Michael Savic, et al. (2016) "Defining 'Drinking Culture': A Critical Review of its Meaning and Connotation in Social Research on Alcohol Problems", i *Drugs: Education, Prevention and Policy*, vol. 23:4, s 272–273.
- 3 Lars Bisgard (2013), "Wine and Beer in Medieval Scandinavia", i Kirsi Salonen, Kurt Villads Jensen och Torstein Jørgensen (red), *Medieval Christianity in the North: New Studies*, Brepols, Turnhout, s 68.
- 4 Artur Evers (1923), *Den svenska brännvinslagstiftningens historia: Under frihetstiden till hattväldets fall*, Gleerupska universitetsbokhandeln, Lund.
- 5 Niklas Ericsson (2006), "På jakt efter det goda ruset: Berusningens rättsliga och kulturella roll under äldre tid", i *Spiritus* nr 8, s 5–8.
- 6 Birgitta Fritz och Lars Elfving (red), (2004), *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489: Samtida texter med översättning och kommentar*, Kungl. Samfundet för utgivandet av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm, s 57.
- 7 Petersson, Erik and Sandén, Annika (2014), *Mot undergången: Ärkebiskop Angermannus i apokalypsens tid*, Norstedts, s 266–267.
- 8 *Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre, herr Carl then elofte, Sveriges, Göthes och Wändes konung, &c. åhr 1686. hafwer låtit författa, och åhr 1687. af trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige stadgar*, (1687), Johan Georg Eberdt, s 302.
- 9 Laurentius Petri (1571), *Then Swenska kyrkeordningen*, Amund Laurentzson, LXXI. *Kyrkio-lag och ordning*, s 118, s 140.
- 10 GLA, Skara domkapitels arkiv: AI:10, 1663-07-14.

- 11 GLA, Örslösa: C:2, Biskopsvisitation 1721-05-31.
- 12 Terese Zachrisson (2017), *Mellan fromhet och vidskepelse: Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*, Göteborgs universitet, s 53–54.
- 13 GLA, Skara domkapitels arkiv: AI:6, 1657-02-03.
- 14 GLA, Bergs kyrkoarkiv: C:1, sockenstämma 1697-11-01.
- 15 GLA, Ransbergs kyrkoarkiv: C:3, sockenstämma 1766-05-08.
- 16 Emanuel Linderholm (1911), "Norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen», i *Kyrkohistorisk årsskrift*, nr 12, s 97–120.
- 17 GLA, Björsätters kyrkoarkiv: C:2, kyrkoräkenskaper 1675-02-01.
- 18 *Kongl. Maj:tz Placat och Stadga, Om Eder och Sabatzbrott* (1665), Daniel Kämpe, XIII, XI och XVI.
- 19 GLA, Hjälstads kyrkoarkiv: C:1, sockenstämma 1746-05-01.
- 20 A. Lynn Martin (2001), *Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, Palgrave Macmillan, s 134–140.
- 21 GLA, Bergs kyrkoarkiv: C:1, sockenstämma 1699-11-01.
- 22 GLA, Bergs kyrkoarkiv: C:3, prostvisitation 1753-11-18 och sockenstämma 1760-05-01.
- 23 GLA, Blidsbergs kyrkoarkiv KI:2, sockenstämma 1777-05-04.
- 24 Annika Sandén (2020), *Frjijelekar: Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid*, Atlantis, s 148–152.
- 25 GLA, Varola kyrkoarkiv: LI:1, sockenstämma 1614-07-05 och 1672-05-01.
- 26 GLA, Ullervads kyrkoarkiv: C:2, sockenstämma 1738-01-30.
- 27 Carl-Martin Bergstrand (red) (1933), *Kulturbilder från 1700-talets Västergötland: Band I*, N.J. Gumberts bokhandel, s. 76.
- 28 GLA, Björsätters kyrkoarkiv: C:3, prostvisitation 1723-09-01.
- 29 GLA, Björsätters kyrkoarkiv: KI:1, biskopsvisitation 1754.
- 30 GLA, Björsätters kyrkoarkiv: C:3, prostvisitation 1723-09-01. GLA, Björsätters kyrkoarkiv: KI:1, biskopsvisitation 1754, sockenstämma 1769-12-11, 1770-05-27, 1771-06-09, 1774-05-15, 1774-08-22, 1774-11-06 och 1776-09-15.
- 31 *Kongl. Maj:tz Krogare- eller Gästgiffware Ordning* (1651), Henrich Keyser, XXII.
- 32 *Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Emot Swalg och Dryckenskap. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren den 17. Aprilis 1733*, (1733), Kongl. Tryckeriet, Stockholm, s 3–4.
- 33 Evers (1923), s 18–20, s 54, s III, s 182, s 230, s 262 och s 317.
- 34 Bengt Åke Berg (2010), "Affären med brännvinet: Om Gustav III:s kronobrännerier", i *Spiritus* nr 12, s 5, s 19.
- 35 GLA, Bergs kyrkoarkiv: C:3, biskopsvisitation 1758-03-22 och sockenstämma 1759-05-01.
- 36 GLA, Blidsbergs kyrkoarkiv: KI:2, sockenstämma 1778-11-15.
- 37 GLA, Ransbergs kyrkoarkiv: C:3, biskopsvisitation 1757-03-05 och sockenstämma 1762-06-14.
- 38 GLA, Sjogerstad kyrkoarkiv: KI:1, sockenstämma 1776-05-26 och 1776-09-22.
- 39 Annika Sandén (2017), *Böjllar: Liv, död och skam i svenskt 1600-tal* (Atlantis), s 191–192.
- 40 GLA, Blidsbergs kyrkoarkiv, LJaa:1, biskopsvisitation 1749-05-10.
- 41 GLA, Odensåker KI:1, sockenstämma 1736 (odaterat).
- 42 GLA, Varola kyrkoarkiv: KI:1, sockenstämma 1778-05-16.
- 43 GLA, Sjogerstad kyrkoarkiv: C:4, sockenstämma 1769-10-22 och 1770-04-08.
- 44 GLA, Björsätters kyrkoarkiv: C:3, sockenstämma 1754-11-03 och 1755-05-11.
- 45 GLA, Ullervads kyrkoarkiv: C:2, sockenstämma 1762-12-19 och 1770-06-04.
- 46 Sandén (2020), s 310–314.
- 47 Jenni Lares (2020), *Alkoholinkäytön sosiaalset merkitykset 1600-luvun länsiuomalaisessa maaseutuuyhteisössä*, Tampere universitet, s 292. B. Ann Tlusty (2001), *Bacchus and Civic Order: The Culture of Drink in Early Modern Germany*, University Press of Virginia, s 147–149.
- 48 GLA, Varola kyrkoarkiv: LI:1, sockenstämma 1614-07-01.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

OTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet i Göteborg (GLA)

Bergs kyrkoarkiv: C:1, C:3

Björnsäter kyrkoarkiv: C:2, C:3, KI:1

Blidsbergs kyrkoarkiv: KI:2, Llaa:1

Hjälstads kyrkoarkiv: C:1

Odensåker kyrkoarkiv: KI:1

Ransbergs kyrkoarkiv: C:3

Sjogerstad kyrkoarkiv: C:4, KI:1

Skara domkapitels arkiv: AI:6, AI:10

Synnerby kyrkoarkiv: KI:1

Ullervads kyrkoarkiv: C:2

Varola kyrkoarkiv: KI:1, LI:1

Örslösa kyrkoarkiv: C:2

LITTERATUR

- Berg, Bengt Åke (2010), "Affären med brännvinet: Om Gustav III:s kronbrännerier", i *Spiritus* nr 12. Webbpublikation Vin & Sprithistoriska Museet.
- Bergstrand, Carl-Martin (1933-1935), *Några kulturbilder från 1700-talets Västergötland*, del I-III, N.J. Gumberts bokhandel.
- Bisgard, Lars (2013), "Wine and Beer in Medieval Scandinavia", i *Medieval Christianity in the North: New Studies*, Salonen, Kirsi, Villads Jensen, Kurt och Jørgensen, Torstein (red), Turnhout, Brepols.
- Ericsson, Niklas (2006), "På jakt efter det goda ruset: Berusningens rättsliga och kulturella roll under äldre tid", i *Spiritus* nr 8. Webbpublikation Vin & Sprithistoriska Museet.
- Evers, Artur (1923), *Den svenska brännvinslagstiftningens historia: Under frihetstiden till hattväldets fall*, Lund.
- Fritz, Birgitta och Lars Elfving (red), (2004), *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489: Samtida texter med översättning och kommentar*. Kungl. Samfundet för utgivandet av handskrifter rörande Skandinavien historia.
- Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Emot Swalg och Dryckenskap. Gifven Stockholm i Råd-Cammaren den 17. Aprilis 1733*. Kongl. Tryckeriet.
- Kongl. May:tz Krogare- eller Gästgifware Ordning* (1651), Henrich Keyser.
- Kongl. May:tz Placat och Stadga, Om Eder och Sabatzbrott*, (1665), Daniel Kämpe.
- Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre, herr Carl then elofte, Sweriges, Göthes och Wändes konung, &c. år 1686. hafver låtit författa, och år 1687 af trycket utgå och publicera. Jemte ther tilhörige stadgar*; (1687), Johan Georg Eberdt.
- Lares, Jenni (2020), *Alkoholinkäytön sosiaalset merkitykset 1600-luvun länsisuomalaisessa maaseutuyhteisössä*, Tampere universitet.
- Linderholm, Emanuel (red), (1911), "Norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen», i *Kyrkohistorisk årskrift*, nr 12, s 97-120.
- Martin, A. Lynn (2001), *Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, Palgrave Macmillan.
- Martin, A. Lynn (2009), *Alcohol, Violence, and Disorder in Traditional Europe*, Penn State University Press.
- Petersson, Erik and Sandén, Annika (2014), *Mot undergången: Ärkebiskop Angermannus i apokalypsens tid*, Norstedts.
- Petri, Laurentius (1571), *Then Svenska kyrkeordningen*, Amund Laurentzson.
- Sandén, Annika (2017), *Bödlar: Liv, död och skam i svenskt 1600-tal*, Atlantis.
- Sandén, Annika (2020), *Fröjdelekar: Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid*, Atlantis.
- Savic, Michael, et al. (2016), "Defining 'Drinking Culture': A Critical Review of its Meaning and Connotation in Social Research on Alcohol Problems", i *Drugs: Education, Prevention and Policy*, vol. 23:4.
- Thlusty, B. Ann (2001), *Bacchus and Civic Order: The Culture of Drink in Early Modern Germany*, University Press of Virginia.
- Zachrisson, Terese (2017), *Mellan fromhet och vidskepelse: Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*, Göteborgs universitet.